

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2006-2007

18. Yüzyıl İstanbul’unda Kamusal Yaşam Shirine Hamadeh

Fazıl Sadabad BL

18. yüzyıl İstanbul’unda kentsel yaşam ressamalar, şairler, tarihçiler ve gezginler için daimi bir cazibe kaynağıydı. Bu dönemde birçok görsel ve yazılı kaynaktan, tüm mevkilerden erkek ve kadınlar, şehrin meydanlarında ve bahçelerinde dolaşırken ve ziyafetlerde eğlenirken, değişmez bir ilgiyle betimlenmişti. Enderunlu Fazıl’ın *Zenanname*’sindeki Sadabad resmi, konunun işlendiği pek çok örnekten biridir. İngiliz gezgin Robert Walsh, “Boğaz’a açılan vadilere karadan ya da denizden ulaşarak çimlere uzanıp piknik yapmanın tüm sınıflardan Türk, reaya ve Frenkler için hoş ve cazip bir eğlence tarzı” olduğunu belirtmişti.

D’Ohsson Kağıthane

Sıradan insanların gündelik eğlence ritüelleri ve törenleri, 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ressamaları ve yabancı ressamlar tarafından yapılan şehir betimlemelerinin temel bir unsuru haline geldi. Özellikle bahçeler eğlence hayatının en canlı merkezleri haline gelmişti. Fransız sanatçı l’Espinasse’ın bir gravüründe gördüğümüz Kağıthane gibi mesirelerde, farklı toplumsal sınıf, mevki ve yaş gruplarından insanlar aynı eğlence biçimlerini ve sosyallik alanlarını paylaşıyor. Bu dönemde kahvehaneler ve meyhaneler odağında belirlenen erkek egemen eğlence dünyasının sınırları genişlemiş, daha önceki betimlemelerde nadiren rastlanan kadın ve çocukların görünürlüğü bariz şekilde artmıştı.

Tabii ki, bahçeler ve mesireler İstanbul hayatının yeni unsurları sayılmazdı. Bu alanların sadece eğlence yerleri olarak kullanılması bu dönemle sınırlı değildi. Ancak bu alanlar, kültürel temsil formlarına daha önce görülmemiş bir şekilde nüfuz etti ve Osmanlı kamusal alanına yeni bir yoğunluk getirdi.

Allom kürek çekenler & AK salıncakta sallanan kadınlar

1720’lerin anonim bir Osmanlı resmi, Thomas Allom’un Kağıthane gravürü ve diğer resimlerde görüldüğü gibi, 18. yüzyılda üretilen görsel tasvirlerde çimlere sere serpe uzanan, tütün içen, yemek yiyen, dans eden ya da musiki meclislerine katılan kadınlar; yürüyen, sohbet eden, kahvelerini yudumlayan ya da bir ağacın gölgesinde kestiren erkekler; salıncakta

sallanan ve ağaçlara tırmanan genç oğlanlar ve kızlar büyük bir yoğunlukla temsil edilmekteydi.

Neva 'i bahçesi & AK salıncakta sallanan kadınlar

Canlılıklarıyla göze çarpan bu imgeler, teşrifat ve merasim yanları ağır basan ve oldukça mazbut saray eğlencelerini konu alan 16. yüzyıl bahçe betimlemelerinden hayli farklıydılar. Şiirde de bahçeler, toplumsal hayatın şekillendiği alanlar olarak öne çıkmaktaydı. 1710'larda ve 1720'lerde saray şairi Nedim'in yazdığı şarkılardan 18. yüzyılın sonlarında Enderunlu Fazıl'ın yazdığı mesnevilere kadar, İstanbul bahçeleri, sundukları eğlenceler ve uyandırdıkları duysal hazlarla, Osmanlı şiirsel imgelemine sızmaya devam etti. Gül ve bülbül gibi standart imgeleri ve karmaşık mecazlarıyla klasik divan şiirinin soyut bahçesi, bu dönemde yerini Kandilli ve Çubuklu gibi, isim ve konuları belirli ve sundukları zevklerin şairlerce açıkça tanımlandığı gerçek mekânlara bırakmıştı. Nedim, Enderunlu Fazıl, Fenni, Nevres ve Sururi'nin şiirleri bize bahçelerin daha yaygın, daha görünür ve şehrin zevkleriyle daha iç içe olduğu, değişen bir şehir manzarası sunar.

Melling Hatice Sultan Yalısı & Bebek Kasrı

Genel olarak kamusal alanlar ve özellikle bahçeler konusundaki artan bilinç, her şeyden önce, dönüşüm sürecinde olan bir kentsel dokuyu yansıtmaktaydı. 18. yüzyılın başından itibaren, sarayın uzun bir ayrılıktan sonra başkente geri dönmesiyle birlikte, İstanbul'da yoğun ve sürekli bir inşaat, yenileme ve altyapı geliştirme faaliyeti başladı ve bununla beraber sıradışı bir kentsel genişleme yaşandı. Şehrin ağırlık merkezi de hayli hızlı bir şekilde surların dışına, Haliç ve Boğaz sahillerindeki köylere doğru yer değiştirdi. Bu gelişen yerleşimlerde, hanedan ve çevresi, çoğunlukla var olan ve daha mütevazı yapıların yanına yeni ve Hatice Sultan yalısı ve Bebek Kasrı'nda olduğu gibi daha iddialı saraylar inşa ettirdi. Yönetici sınıftan elitler veya değişik toplumsal sınıflardan kadın ve erkekler cami, medrese, hamam ve çeşme gibi yapılar vakfettiler. Bu yapılar yeni yerleşimlerin oluşması veya var olanların genişlemesi için merkez vazifesi gördü.

Besiktas Sarayı & Bartlett Küçüksu

Bu dönemde bahsi geçen, resmedilen, hakkında şarkılar söylenip övgüler alan birçok bahçe ve meydan, eski kentin sirtlarında, Boğaz ve Haliç'in aynı hızla mamurlaşan kıyılarında konumlanmaktaydı. Bu yapılar bu dönemde görülen çokkatmanlı ve yoğun kentsel gelişim sürecinin önemli bir unsuruydu ve bu süreç içerisinde de, kentin haritasına ve İstanbulluların zihinlerine nakşolunmuştu.

Bu yapılar aynı zamanda kentli toplumun yeni ihtiyaçlarına ve arzularına cevap veriyordu. Başkentin bu yeni manzarasının sanatçı ve şairler nezdindeki önemi, günlük yaşama dair değişikliklerin ortaya çıkışının açık bir ifadesiydi. Bunlar kuşkusuz ani değişiklikler değildi. Bu gelişmelerin temelinde, profesyonel gruplar arasında artan hareketlilik, yeni toplumsal ve iktisadi hevesler, artan maddi varlık ve değişen tüketim alışkanlıkları yer almaktaydı. Aslında tüm bunlar, dönemin birçok gözlemcisi için eski düzen ve âdetlerin bozulması anlamına gelmekle birlikte, bir yüzyılı aşan bir toplumsal dönüşüm sürecinin ve çözülmekte olan eski hiyerarşiler sisteminin bariz ifadesiydi.

Allom Tophane & Bartlett Üsküdar

"Bağçe"ler -daha doğru bir deyişle halka açık mesireler (ve bütün açık hava mekânları)- yeni ve yoğunlaşan günlük toplumsal etkinliklerin ve eğlencelerin sahnelendiği en önemli alanlardı. Bu faaliyetler de kentin toplumsal ve fiziksel haritasını yeniden şekillendirme sürecine katkıda buldukları oranda önemliydi. Konuşmamda, bahçelerin İstanbul'un

toplumsal ve fiziksel manzarasının ayırt edici bir özelliği olarak nasıl ortaya çıktığı konusunu incelemeye çalışacağım.

Küçüksu, Tophane, Kâğıthane ve Üsküdar gibi meydanların ve bahçelerin, kitaplar ve kartpostallarda devamlı olarak çoğaltılan imgeleri ve Nedim'in hâlâ birçokları tarafından hatırlanan keyifli şarkıları, bu bahçelerin var olduğu gerçeğini teyit etmektedir. Sözü edilen bahçelerin gerçekte nasıl oldukları ise nadiren tartışılan bir sorudur. Bu bahçelerin, yeni itibar ve ayrıcalık biçimlerinin sergilendiği, öncülü olmayan günlük yaşam odakları haline nasıl geldiğine daha sonra değineceğim. Burada şüphesiz, Osmanlı kentsel yaşamının 18. yüzyıldan önce oluşmamış olduğunu herhangi bir şekilde iddia etmiyorum. 18. yüzyıl için yeni olan, o dönemde kent yaşamının iktidar sahipleri tarafından aynı anda nasıl izlendiği, sınırlandırıldığı, kontrol edildiği ve teşvik edilip canlandırıldığıdır. Bu yüzyılda mesireler ortak ve günlük kent kültürünün vazgeçilmez bir parçası haline aldı. Bunun nedeni, mesirelerin yaygınlaşması ve kısmen devlet seçkinleri tarafından desteklenmesiydi. Bu gelişmelerin yeni bir iktidar imgesi peşinde olan yönetici sınıfın baniliği, kentli orta sınıfların değişen eğlence ve sosyallik ritüelleri ve devletin kamu düzeni ile ilgili endişeleriyle çakıştığı ileri sürülebilir. Bahçe kültürü, belirli yasakların tutarlılıkla uygulanması sayesinde sürekli denetim altında tutulmaktaydı. Ancak, çelişkili olarak, bu kültürün beslendiği yeni alanların da devlet seçkinlerinin devamlı desteği ve teşvikiyle oluşturulduğunu görüyoruz.

Bu açıdan en dikkat çekici gelişme, eski has bahçelerin halka tamamen ya da kısmen açılmasıydı. Yüzyıl boyunca farklı dönemlerde bu bahçeler onarılmış, yenilenmiş ve düzenlenmişti. Çoğunlukla zararlar gözden geçirilmiş ve binalar restore edilmişti. Yine de yeni ve daha çekici has bahçeler (yani bahçeli saraylar) Boğaz ve Haliç kıyılarında inşa edildiği için, eski has bahçeler saray yaşamının merkezi olarak cazibelerini yavaş yavaş kaybettiler. Yenilemeyle ilgili çabalar devam etmekle birlikte, bazı bahçeler artık kullanılmıyordu ve diğerleri de harap olmuştu. Bu süreçte çoğu has bahçe mesirelere dönüştü.

St James Bahçeleri & Luxembourg

Has bahçelerin tarihindeki bu dönüm noktası Osmanlı başkentine mahsus değildi. Erken modern dönemde Avrupa'da da hükümdarlık bahçeleri, saray erkânı bu bahçelere ilgiyi kaybettiği ve bunları restore etmeyi bıraktığı oranda kamusal hale gelmekteydi. Lüksemburg bahçeleri, XIV. Louis'nin Versailles ve Marly'de kalmaya başlamasından itibaren daha fazla kamusallaştı. Londra'da St. James bahçesi, saray erkânı Kensington ve Hampton Saraylarına geçtiğinde ayrıcalıklı konumunu kaybetti. 1630'larda I. Charles tarafından açılan, ve "muteber hayatın merkezi" olarak ünlenen meşhur Hyde Park, ancak Kraliçe Caroline öldükten sonra halka bırakılmıştı. Paris ve Londra'da olduğu gibi, İstanbul örneğinde de bu gelişmenin kesin detayları oldukça belirsiz kalmıştır.

Allom Küçüksu & Küçüksu çeşmesi

Örneğin, çağdaş anlatılar has bahçelerin umuma tamamen ya da kısmen açılmasının bazen devlet tarafından kamusal düzeni bozucu eylemlere karşı bir çözüm olarak üretildiğini öne sürmektedir. Oldukça yeni olmasına rağmen hızla bozulmaya yüz tutan Yeniköy'deki Kalender bahçesinin durumu buydu. Burası yüzyıl ortalarında kent eşkıyalarının tercih ettiği bir mekân haline geldi. 1760'larda, muhtemel toplumsal kargaşalıkları önlemek amacıyla, III. Mustafa bostancıbaşına bahçede bostancılar ocağı için bir baraka yaptırması emrini vermişti. Bu dönemde, daha sonra göreceğimiz gibi, bostancılar Boğaz kıyılarında bulunan tüm kamusal alanlarda düzenin korunması görevini üstlenen etkin bir polis teşkilatı haline aldı. Kalender'de barakalar inşa edildikten hemen sonra, has bahçenin bir çeşmeyle süslenen bir kısmı mesireye dönüştürülüp umuma açılmıştı. Gezginlere göre, burası İstanbulluların

özellikle cumartesi gezmelerinde en çok tercih ettikleri mesire yeri idi. Eski Küçüksu has bahçeleri, yüzyılın yarısında I. Mahmud tarafından yenilenip bahçıvanlar için eklenen yapılarla genişletildikten kısa bir süre sonra, bu bahçelerde de benzer bir olaylar dizisi meydana gelmişti. 19. yüzyıl başlarında Allom tarafından yapılmış bir resimde de örneğini görüldüğü gibi, merkezinde Mihrişah Sultan çeşmesi bulunan Küçüksu bahçesi ünlü bir mesire yeri haline gelmişti.

Bir hasbahçeyi yeniden düzenleme kararını genellikle bu bahçenin bir vakfa dönüştürülmesi izlerdi. Genelde, sultan veya yönetici seçkinlerden biri tarafından yeni bir cami inşa edildiğinde onun vakfi olarak işlev gören ticaret, eğitim ya da dinlenme mekânları da beraberinde hizmete girerdi. Mevcut saraylar ve köşkler çoğunlukla tamir edilir ve bazı durumlarda çevredeki bahçeler umuma açılırdı. 16. yüzyılın son dönemlerinde kullanılan ve uzun süre terk edilmiş olarak kalan Kandilli has bahçeleri, Kandilli'ye yakın İncirli bahçesi ve Beykoz'daki Sultaniye bahçesi bu modeli aynen izlemişti.

Bugün bu örneklere değinmeyeceğim; ancak şu noktanın altı çizilmelidir ki, 18. yüzyıl anlatıları ve görsel imgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, eski has bahçelerin mesirelere ve meydanlara dönüşmesi oldukça sıradan, gündelik, bazen tesadüfi olaylar sonucu ortaya çıkan ve kayıtsızlıkla karşılanan bir durumdur. Genellikle, has bahçenin mesireye dönüşme süresi ve koşullarına dair sağlıklı bilgilere de sahip değiliz. Yine de, bildiğimiz örneklere bakıldığında belli bir şablon ortaya çıkmaktadır. Kalender, İncirli, Kandilli, Küçüksu, ve Sultaniye gibi birçok has bahçenin terk edilerek tamamen harap olması ve zaman içinde hızla yeniden düzenlenmesi göz önüne alındığında, birçok başka bahçenin de bu yolu takip ettiği ve nihai olarak umuma açıldığı varsayılabilir.

Taksim bahçesi planı

Hiç şüphe yok ki İstanbul mesirelerinin tarihi, Abdülaziz döneminde yapılan ilk “modern” (yani Batılı) parklar olan Büyük Çamlıca ve Taksim'in tarihinden çok önceye dayanmaktadır. Paris, Londra, Berlin ve Viyana örneklerinde olduğu gibi, farklı nedenler ve durumlar söz konusu olmasına rağmen, bu mesirelerin tarihi yıllar boyunca yavaş yavaş evrilmiş ve bu evrim de her zaman kesintisiz ve doğrusal bir şekilde olmamıştır. İstanbul'da arazinin kamuya açılması süreci sadece has bahçelerin değil, aynı zamanda mirî toprakların da tarihinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir.

Mirî arazi kategorisi ile ilgili en ünlü, ancak pek anlaşılammış örnek, eskiden giriş yasağı bulunan Belgrad Ormanı'nın 1710'larda halka açılmasıydı. Daha iyi bildiğimiz bir örnekse Emirgan Bahçesi'dir.

Bartlett Emirgan

Yüzyılın son çeyreğinde William Bartlett'in ünlü gravüründe ölümsüzleşen bu popüler bahçe, devlet tarafından bir şeyhülislamdan müsadere edilen mirî toprağın bir parçası üzerinde oluşturuldu. Yönetici sınıfın üyesine tahsis edilen mirî toprağın, bu kişi gözden düşüp itibarını kaybettiği durumda müsadere edilmesi, bu dönemde yaygın bir şekilde yürütülen bir uygulamaydı. *Hadikatü'l-Cevâm'* nin yazarı Ayvansarayî'ye göre, I. Abdülhamid'in şeyhülislamı Mehmed Esad Efendi'nin arazisi, bu alimin zorunlu sürgününden iki yıl sonra -1781'de- imparatorluk evkafına katıldı. Aynı yerde ve aynı yılda sultan bir cami, hamam ve birkaç dükkânın yapımına yetki verdi ve birkaç ay sonra caminin yanında beyaz mermerden bir meydan çeşmesi yaptırdı.

Emirgan çeşmesi

Bu dönemde Tophane, Kabataş ve Beykoz'da yaptırılan meydan çeşmeleri gibi, I. Abdülhamid'in Emirgan'daki çeşmesi de inşa edildiği ilk andan beri etrafında birçok etkinliğin birleştiği merkezî bir nokta olmuştu.

19. yüzyıl başlarında, çeşmenin etrafında oldukça geniş bir mesire bulunuyordu. II. Mahmud döneminde İngiliz gezgin Julia Pardoe, burayı akasya ve ıhlamur ağaçlarının gölgesinde yer alan, Türklerin ellerinde çubuk ve kahveleri, vakur bir edayla doldurdukları, kahvehane taraçalarının renklendirdiği ve "oryantal" bir çeşmeyle bezenmiş uzun bir gezinti yeri olarak tasvir etmişti.

Bartlett Emirgan & Emirgan çeşmesi

Pardoe'nun metnini resimleyen Bartlett'in gravüründe, bu çeşmenin kıyıya kadar uzanan, ferah bir bahçenin ortasında betimlendiğini görüyoruz. Bahçede bir grup insan gezinti yaparken, diğerleri ağaçların altındaki ahşap sedirlerde nargilelerini içip kahvelerini yudumlar halde tasvir edilmiştir. Kahvehaneler 18. yüzyılda kamusal mekânların vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiş ve özellikle I. Abdülhamid döneminde yeni vakıf kuruluşlarının olağan bir parçası olarak kabul görmüştü. Bugün hâlâ Beylerbeyi, Bebek ve Ortaköy sahillerinde camilerle yan yana canlılığını koruyan kahvehane taraçaları ve rıhtımların tarihinin esasen bu dönemde şekillenmeye başlamış olması çok muhtemeldir.

Melling Tophane & Tophane çeşmesi

18. yüzyılda kahvehanelerin bahçeler ve meydanlara eklenmesi, kentli toplumun artan eğlence taleplerine koşut olarak ortaya çıkmış bir gelişmeydi. Hiç kuşkusuz, Fransız sanatçı Melling'in bir gravüründe görülen Tophane Meydanı'nın popülerliği, sunduğu cazip eğlencelerden ve hizmetlerden kaynaklanmaktaydı. I. Mahmud tarafından yaptırılan (ve resimde yeni restore olduktan sonraki hali yer alan) büyük mermer çeşme, zarif mimarisi, tatlı suyu ve sık çınar ağaçlarının gölgesindeki kahvehaneler, vaat ettikleri gölgelik, kahve ve nargile sefasıyla, açık havada gezintiyi özel bir zevk haline getirerek İstanbullulara farklı bir sosyalleşme tarzı sunuyordu. Sebilci, "müzisyen, şekerci, börekçi, kahveci ve şerbetçiler" Tophane, Emirgan ve Kağıthane'deki şen ve kendine has hayatın değişmez birer parçası haline gelerek zenginleşen günlük eğlence ritüellerini renklendirdiler.

Namazgâh

Eğlence ve zevk beklentisi, daha ciddi ve kutsal ritüellerin uygulanması için tasarlanan açık hava namazgâhlarına bile sıçramıştı. Bu dönemde cemaat dini vecibelerine davet edilirken, ruhsal hazlarla birlikte duysal hazlara da hitap etmek önemli bir zorunluluk haline gelmişti. Anonim bir şair halkı bir açık hava mihrabına doğrudan davet etmek yerine, mihrabın enfes konumuna dikkat çekmenin daha akıllıca olacağını düşünmüştür. Mealine göre, şöyle diyor şair:

Gel, ey za'ir, geçirme vakt-ı namazı
Dön yüzünü bu güzel mesireye

Ahmed III çeşmesi & Bartlett's çeşmesi

18. yüzyılda çeşmeler kamusal mekânın şekillendirilmesinde kahvehanelerden daha önemli bir rol oynadı. Bu dönemde çeşmeler önceki ikincil mimari konumlarından çıkarak, kamusal mekânları belirleyen hatırı sayılır anıtlara dönüştüler. En bilineni, III. Ahmed'in Bab-ı Hümayun'da yaptırdığı münferit çeşme olan yeni tarz meydan çeşmeleri, bu dönüşümün en iyi örnekleriydi.

Köprülü çeşmesi ve 18. yüzyıl çeşmeleri

17. yüzyılda yapılmış Köprülü Çeşmesi gibi daha önceki devirlerdeki örneklerden farklı olarak, 18. yüzyılda çeşmeler bir medrese veya cami avlusunun duvarına ilişik olarak inşa edilmiyor, artık meydanlarda, çarşılarda, gezintilerde ve bahçelerde görünür şekilde konumlanıyordu.

Çeşmelerin süsleme detayları

Çeşmelerin kamusal mekânların merkezi unsurları haline gelmeleri, hem bağlı buldukları dini yapılardan fiziksel ve kurumsal olarak ayrılmalarıyla, hem de bu çeşmelerin ölçek ve süsleme tarzları açısından artan gösterişle ilişkilidir.

Müsadere edilmiş mirî arazinin mamurlaştırılması ve Kandilli, Kalender ve İncirli gibi has bahçelerin yeniden düzenlenmesi, sadece saray tarafından sur dışının canlandırılması için atılmış bir adım olsun ya da olmasın, bu gelişmeler şüphesiz yeni kamusal alanların ortaya çıkmasında hayati bir rol oynamıştı. Saraya ait olandan kentsele ve özelden kamusala geçiş, tepeden inme kentsel müdahalelerle başladı. Ama daha sonra, yeni bir çeşme etrafında ya da bostancılara şüpheli nazarı altında olup bitenler, bu müdahalelerin yaygın toplumsal talepler ve kamusal ritüellerle kesişmesi sonucunda ortaya çıkmıştı.

18. yüzyıl anlatılarının akıllara getirdiği sorulardan biri de, kamusal alanların gelişiminde devlet seçkinlerinin rolü ve etkisiyle ilgilidir. Saray erkânının kamusal mekân yaratılmasına (doğrudan ya da dolaylı bir şekilde) etkin katılımını, gelişen kamusal alana tepeden verilen bir “onayın” işareti olarak mı algılamalıyız? Ben, bu katılımın değişen toplumsal pratiklerin muhtemel sonuçlarına karşı bir önlem olarak ortaya çıktığını ve çelişkili bir şekilde, devletin kamusal hayatı kapsama teşebbüsüne işaret ettiğini düşünüyorum. Mirî ve has arazilerin halka açılması, kentsel yaşamı fiziksel olarak tanımlı ve sınırlı kılan, yani denetim altında tutulabilen eğlence yerlerinin yığınlara sunulması anlamına geliyordu. Kalender ve Küçüksu gibi bazı bahçeler umuma açılmasından önce bostancılar için barakaların yapılması, kamusal yaşam ve kamu düzeni arasındaki karmaşık bağlantıyı doğrulamaktadır. Burada, kamusal hayatın herhangi bir noktada devlet ve toplumu karşı karşıya getiren bir çatışma alanı olduğunu ifade etmiyorum. Söylemeye çalıştığım şey, 18. yüzyılda kamusal yaşamla devletin kamu düzeni endişelerinin sürekli çakıştığıdır. Bu konuya girmeden önce kısaca, kamusal mekânın bu dönemde nasıl algılandığı ve kavramsallaştırıldığı ile ilgili tanımlar getirmenin ne denli zor olduğuna değinmek istiyorum.

Allom Kağıthane & Emirgan bahçesi

Ben çalışmalarımda bahçe kültürünün yükselişi ve kamusal mekânların gelişmesinin, “kentli orta sınıflar” olarak adlandırdığım grupların değişen hayat pratikleri ve alışkanlıklarıyla ilişkili olduğunu iddia ediyorum. Bu terim sanatçı, şair, gezgin ve tarihçilerin bize bıraktıkları kayıt ve belgelerde rastladığımız zengin, fakir, tüccar, esnaf, kadın, çocuk, genç erkek, Rum, Yahudi, Ermeni, Türk, “reaya”, Frenk, “halk”, ulema, “tüm sınıflara” mensup kişilerden, “her kesimden” ve meslekten oluşan geniş ve şekilsiz kalabalığı bir araya getirmek için, bilinçli olarak, hayli geniş ve kapsayıcı bir şekilde kullanılmıştır. “Kentli orta sınıflar” terimi 18. yüzyıl bahçelerinin sahne olduğu geniş toplumsal çeşitliliği ve bu sahnede yer alan gruplar arasındaki geçişken ve muğlak sınırları kapsayabilmek amacıyla, bilinçli ve bariz olarak belirsiz bırakılmıştır. Bu tanım müphemliğiyle aynı zamanda eğlencenin seçkin ve “popüler” alanları arasında ayırım yapmanın zorluğuna da bir gönderme içermektedir.

Bahsettiğim bahçeler, tamamen saraydışı bir sosyallik kültürünün gelişip serpildiği yerlerdi. Ancak, bu kültürün seçkinlere ait ve içine kapalı bir eğlence alanının dış çeperinde ve

bağımsız olarak geliştiğini söylemek de yanlış olur. Tam tersine, iki alan arasındaki fiziksel ve görsel yakınlık ve etkileşim, bu kültürlerin gelişmesi ve canlılığı için gereklidir.

d'Ohsson Kağıthane detayı

Eski Kağıthane mesiresinin popülerliği, 1721'de tam merkezine Damad İbrahim Paşa tarafından Sadabad has bahçesi inşa edildikten sonra büyük bir hızla arttı. Döneme ait gravürlerin de tanıklık ettiği gibi, Sadabad "has" bahçesi ile Kağıthane mesiresi arasındaki sınır üzerinde kapılar olan bir duvar vardı ve görüldüğü kadarıyla, bu duvar aracılığıyla halktan kişilerin birinden diğerine geçerek saray çevresinde hoşça vakit geçirmesi mümkündür. Genel olarak, 18. yüzyıl kaynaklarında Sadabad, Çubuklu, Bebek ve Feyzabad gibi has bahçelerin halktan kişilerin günlük yaşamları ve eğlenceleri ile ilişkilendirildiği bir gerçektir. Bu mekânlar bazıları tarafından saraya ait şaşaa ve mimari gösterişin sembolleri olarak görülürken, bazıları tarafından ise kamusal ve dünyevi zevklerin kaynağı olarak yüceltilmekteydi. Hanedana ait, seçkin ve dışlayıcı olarak algılanmaya alışık olduğumuz bu yerleri, vakanüvisler, gezginler ve şairlerin canlı ve renkli yaşam alanları olarak tarif etmeleri, 18. yüzyıl İstanbul'unda özel ve kamu kavramlarının nasıl tanımlandığı ve bir kamu alanının hangi şartlarda oluştuğu konularında bizi kararsız bırakmaktadır. Elbette bunların hiçbirisi saray ve şehir, kamusal ve özel arasındaki ayrımların aniden ortadan kalktığını ya da Sadabad, Çubuklu, Bebek, Dolmabahçe gibi yeni has bahçelerin toplumsal eşitlik ideallerinin filizlendiği alanlar olduğunu ima etmez.

Bostancılar Surname-i Vehbi

Kamusal mekân ile kamu düzeni arasındaki bağlantıya dönersek, bu ilişkinin iki çarpıcı özelliği vardı: Bunlardan biri, bostancıbaşılık görevinin dönüşümü ve idari olarak yeniden tanımlanması; diğeri ise kamusal yaşamı yönlendiren günlük hayata dair kanunların görülmedik bir sıklıkla uygulanmaya konmasıydı. Henüz 17. yüzyılın ikinci yarısında, bostancıbaşının yetkisi has bahçelerle sınırlı kalmayıp kamusal alana taşmıştı. O zamana kadar bostancıbaşının görevi, Topkapı Sarayı'nın ve has bahçelerin bakımıyla sınırlıydı. Buna ek olarak, bu yetkilinin himayesindeki bostancılar saray-ı hümayunun korunmasından ve sultan kayığının seyrinden sorumluydu. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bostancıların görevleri Boğaz, Haliç, Marmara Denizi, Karadeniz ve Adalar'daki tüm mesireler, gezi yerleri, çayır ve ormanlarda düzenin korunmasını da kapsıyordu. Bostancıbaşı teknesiyle sahileri dolaşır asayiş sağlama ile da yükümlüydü. Osmanlı anlatılarına göre, bir bostancı kendi inisiyatifleriyle bazı bahçelere erişimi kısıtlayabilir ya da bazen uygun bir bahşiş karşılığında, himmet göstererek isteyenleri bahçelere alabilirdi; normatif kamusal davranış sınırlarını ihlal eden kişilere ise derhal ceza verirdi. Sonuç olarak bostancılar, polis ve hatta ahlak zabıtası görevlerini üstlenmişlerdi.

Ahmed I Albümü

Eskiden bu görevler geleneksel olarak yeniçeri ağasının himayesinde olan asesbaşının yönettiği bir yeniçeri kolu tarafından yürütülürdü. 18. yüzyılda ise bostancıbaşı, zaptiye amiri rolünü üstlendiği için, gündelik kamusal hayat konusundaki kısıtlayıcı fermanların yeniçeri ağası ve ilgili bölgenin kadısı ile birlikte esas uygulayıcısıydı. En basit düzlemde, bu yasalar kentteki nizam ve asayişin korunmasını hedeflemekteydi. Erken modern dönem Çin, Japon, Fransa, İngiltere, İtalya'sında olduğu gibi, esas mesele var olan toplumsal (ve dini) düzenin idamesi ve belki daha da önemlisi, Daniel Roche'nın tanımıyla "görünümler hiyerarşisinin" korunmasıdır. Bu düzenlemeler, kentte düzeni koruduğu sürece, kentsel yaşam kıstaslarını ve normatif alanı, yani kamusal hayatın doğasını da tanımlamaktaydı.

Kahvehaneler: Surname-i Hümayun & 16. yüzyıl

Gündelik hayat yasaları bireylerin kamusal davranış ve tüketimlerinin farklı vechelerine müdahale eden düzenlemelerden oluşur. Bu yasalar aynı zamanda hamamlar, meyhaneler ve kahvehaneler gibi kamusal mekânlara dair düzenlemeleri de içerir. Özellikle kahvehaneler, 1550'lerin başlarında başkente girdikleri andan itibaren önemli bir hedef haline gelmişlerdir. Aralıklarla, ama özellikle de toplumsal hoşnutsuzluk ve isyanların sıkça görüldüğü 17. yüzyılda kahvehaneler devletin hışmına uğramış ve kapatılmıştır.

Daha önceki kargaşa dönemleri ile karşılaştırıldığında bile, 18. yüzyılda gündelik hayat yasalarının uygulanma oranı özellikle fazla görünmektedir. Sosyallik alanı genişledikçe bu alanla ilgili düzenlemelerin yoğunlaştığı söylenebilir. Ancak daha da önemlisi, rahatsızlığın kahvehanelerden bahçelere genişlemiş olmasıdır. Artık rahatsızlığın temel kaynağı, toplumsal ve siyasi kargaşaları beslediği düşünülen kahvehaneler değil, onun yerine farklı yaş, cinsiyet, ve sosyal ve mesleki gruplardan insanların serbest bir şekilde birbirine karıştığı, köklü hiyerarşileri yıkmakla tehdit ettiği, bahçe gibi yeni ve rakip sosyallik alanlarıydı. Bu, kahvehanelerin toplumsal heterojenliği içermediği anlamına gelmez. Ancak, devletin asıl kaygısı kahvehanelerin tehlikeli politik söylenti ve eleştiri merkezleri olarak algılanması yönündeydi. 18. yüzyılda, gündelik hayat yasaları, toplumsal sınıflar arasındaki geçişkenlik ve istikrarsızlık sebebi olarak görülen kamusal alanları daha fazla hedef almaktaydı. Bunların iki ana odak noktası, kamusal alanda giyim ve bahçe eğlenceleriydi.

Kadınların musiki meclisi & erkekler mesirede

Yüzyıl boyunca yinelenen bir şekilde, bahçe eğlencelerine ilişkin kurallar ve düzenlemeler dikte edilmiş ve uygulanmıştır. Araba ve sandal gezileri gibi belirli etkinliklere ara sıra yasak konulmuş, öte yandan bazı grupların kimi bahçeleri ziyaret etmeleri yasaklanmıştır. Örneğin 1705 tarihli bir ferman, kadınların Üsküdar ve Beykoz'daki birtakım bahçeleri ziyaret etmesini yasaklamıştı. Bazı şenliklerde kadınların bahçeleri, mesireleri ve pazar yerlerini gezmeleri yine yasaklanıyordu. Bahçelerde kadın ve erkeklerin karışmasını önlemeyi amaçlayan ve kadınlara haftanın belirli gün veya günlerinde özel alanların tahsis edilmesini emreden hükümler bulunmaktaydı.

Levni portreleri

Kamusal eğlencelere ilişkin düzenlemeler devam ettikçe, halkın tercih ettiği bahçelerde ziyaretçilerin kıyafetleri konusu ilk kez önemli bir sorun kaynağı haline gelmiştir. 18. yüzyıl boyunca fermanlar başta kadınlar ve gayrimüslim Osmanlı tebaası olmak üzere herkesin geleneksel Osmanlı kıyafet kanunlarına uyması zorunluluğunu tekrar etmişlerdir. Fermanlar ve başkentteki değişen kıyafet manzarası hakkında yorum yapan vakanüvislerin yazılarına göre, vurgulanan kıyafet düzenlemelerinde öne sürülen nedenler arasında, ahlaki ve mali sebeplerin yanında gerek sınıfsal ve dinsel gruplar gerekse Osmanlı ve yabancı tebaa arasındaki farklılıkların belirginleştirilmesi kaygısı yatıyordu. 1725'te çıkarılan bir fermanı yorumlayan vakanüvis Küçük Çelebizade, kadınların özellikle Sadabad bahçelerinde hem kendi kıyafetlerinde, hem de tavırlarında sergiledikleri "vekâhet" (arsızlık), düzeyine karşı kızgınlığını ifade etmişti. Kıyafetlerdeki bu arsızlık, 1730'larda yaramaz bir genç kadın olan Emine'nin başına gelenler gibi talihsiz sonuçlar doğurabilirdi. Kızcağız, uygunsuz kıyafetleri yüzünden gündüz vakti zaptiye tarafından denize atılmış ve boğulmuştu. Bu, muhafazakâr ve zehir dilli vakanüvis Şemdanizade'ye büyük bir keyif veren bir cezaydı: "Avratların da bîrûnları şöyle dursun, derûnları dahi ıslah eylendi." Şemdanizade, bu cezanın kadınların dışı kadar içini de ıslah ettiğini söylüyor.

Buhari portreleri

Kıyafetlerle ilgili düzenlemeler şüphesiz 18. yüzyıldan önceki dönemlerde de görülür. Ancak 18. yüzyılda, yeni ortaya çıkan kıyafetler sorunu özel bir önem kazanmıştır. İki yüzyıl boyunca neredeyse hiç değişmeyen giyinme alışkanlıklarının ardından, hem kadın hem de erkeklerin dışarıda giydikleri kıyafetlerde ansızın bariz bir değişimin yaşandığını görüyoruz. Yabancı tüccar ve seyyahlara ait belgeler, renklerde ve stillerdeki yeni zevkleri gözlemlerken, İstanbul'un orta sınıflarında bir moda bilincinin yükseldiğine işaret etmektedir. Levni ve Buhari tarafından yapılmış dönemin portreleri, dekolte kıyafetler, geniş yakalar, şeffaf ve gevşek peçeler, abartılı başlık ve serbest saç modelleri ile kadın modasındaki bu şaşırtıcı yenilikleri resmetmektedir. O halde, kısmen de olsa devletin bu dönemde kıyafet düzenlemelerini uygulama konusunda daha hassas davranmasının sebebini, değişen tüketim kalıplarının getirdiği yeni zevklerde ve kıyafetlere, saç modellerine ve başlıklara yansıyan ve normatif giyim kodlarını ihlal eden bu zevklerin kamusal alanda daha önce olmadığı kadar göze batar biçimde teşhir edilmesinde aramak gerekir.

Fazıl Sadabad BL

İstanbul'un orta sınıfları arasında yükselen bu moda bilinci ve kıyafet, kişisel imaj ve kamusal görünürlük arasında zımnın var olan ilişki, dönemin görsel ve yazılı kaynaklarında sıklıkla ortaya çıkan bir temadır. Ancak bunu en hoş biçimde yansıtan, Enderunlu Fazıl Bey'in *Zenanname* isimli eserinin Mukaddime'sidir. 1790'larda yazılmış bu oldukça popüler Mukaddime-i Manzume'nin mevcut elyazması kopyalarından ikisi, birer resimle süslenmişti.

Fazıl Sadabad İÜK

Mukaddime aslen genç ve yakışıklı bir erkeğe seslenen ve adım adım, kadınlarla tanışma sanatını öğreten bir rehber niteliğindedir. Fazıl Bey'e göre, genç adam kadınlarla tanışmak için özellikle Kağıthane bahçesine gitmelidir. Şiirin büyük bölümü, genç adamın nasıl giyinmesi, şalını omuzlarına nasıl koyması, nasıl parfüm sürmesi, nasıl yürümesi, kadınları nasıl süzmesi, ve nasıl kendi halinde, ilgisiz ve mağrur görünmesi gerektiği hakkında ayrıntılı açıklamalardan oluşur. Bahçede oturan, kikirdeyen ve flört eden, salıncakta sallanan, genç erkeğin dikkatini çekmek için şarkı söyleyen ve hatta iç çamaşırlarını gösteren kadınları çeken, bunlardır.

Her ne kadar şiirin hayali bir senaryodan öteye bir iddiası olmasa ve daha mahrem bir karşılaşma mekânı konunun doğasına eşit derecede uygun olsa da, Fazıl'ın karşılaşma yeri olarak kamusal bir mekan seçmiş olması dikkate değer. Mukaddime büyük ölçüde, kamuya açık bahçelerde, baştan çıkarmanın prensipleri üzerine bir rehber niteliğindedir; giyinmenin, toplumsal davranışların, kur yapmanın ve hataların ayrıntılı olarak betimlendiği, adeta bir kamusal bahçe davranışları el kitabıdır. Giyim modasını kamusal bir ifade biçimi olarak sunarak, yeni toplumsal özelemleri de bu kanalla yansıtmaktadır.

Fazıl'ın Mukaddime'sinde tasvir edilen kentsel ritüeller, bahçelerde gerçekleştirilen eski saray eğlenceleriyle çok az benzerlik taşır. Dolayısıyla, sanılanın aksine, Osmanlı elitlerinin bahçe eğlencelerinin orta sınıflar tarafından taklit edilmesiyle yukarıdan aşağıya inen bir bahçe kültürünün oluşumundan söz edemeyiz. Eğer bu bahçeler kentli orta sınıflar arasında merkezi bir sosyalleşme mekânı olarak ortaya çıkmışlarsa, bu oluşumun nedenleri tamamen farklıdır. Ayrıntılara bütünüyle vâkıf değiliz; bu konuda daha çok araştırma yapmamız gerekiyor. Ancak, kamusal bahçelere daha çok önem atfetmeliyiz. Sosyal, kültürel ve mekânsal bir olgu olarak "halka açık bahçeler" (*public gardens*) Batı Avrupa kentleri bağlamında modernitenin merkezindeki orta sınıfların yükselişinde belirgin bir unsur olarak ele alınır. Aynı olgu, İstanbul'un 18. yüzyıldaki değişiminde de önemli bir uğrak noktası teşkil eder; zira tıpkı Batı

Avrupa'da olduğu gibi, burada da kurulu toplumsal ve kültürel düzeni tehdit etmişlerdir. Kent yaşamının normatif alanlarının sınırlarını zorlayan, yeni sosyalleşme kanallarını ve biçimlerini tarif eden, gerek farklı gruplar arasındaki, gerekse elitler ve avam arasındaki toplumsal ve kültürel uzaklıkları yakınlaştıran, ama aynı zamanda, eninde sonunda yeni toplumsal farklılıkların oluşumuna zemin hazırlayan kamusal bahçeler, bu nedenle, 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'undaki günlük yaşamı anlamak için çok değerli bir pencere oluşturmaktadır.